

**WERYFIKACYJNE BADANIA OSIEDLI NAWODNYCH NA WSCHODNICH MAZURACH,
PRZEPROWADZONE JESIENIĄ 1993 ROKU I WIOSNĄ 1994 ROKU**

Wiosną 1994 roku zakończono akcję weryfikacji osiedli nawodnych z wczesnej epoki żelaza na terenie Mazur Wschodnich, obejmującą mezoregiony: Pojezierze Ełckie i w Krainę Wielkich Jezior Mazurskich, prowadzoną przez członków Studenckiego Koła Badań Podwodnych przy Instytucie Archeologii i Etnografii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.¹ Badania lądowe (powierzchniowo-sondazowe) i podwodne (penetracyjne) stref przybrzeżnych dawnych i współczesnych zbiorników wodnych² miały na celu przede wszystkim ustalenie dokładnej lokalizacji stanowisk związanych z obronnym osadnictwem nawodnym kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, określenie ich właściwej chronologii oraz stanu zachowania (OKULICZ 1970; MACKIEWICZ 1984).

Jesienią 1993 roku i wiosną 1994 roku zweryfikowano następujące stanowiska (wszystkie w byłym województwie suwalskim):

Bienie, stanowisko 1, gmina Ełk

W połowie lat 20-tych XX wieku doszło do odkrycia „osady palowej” 100 m na północ od cypla, wysuwającego się od Bieni w kierunku Jeziora Woszczelskiego. Na stanowisku o nieustalonej chronologii znaleziono fragmenty naczyń ceramicznych oraz przedmioty z poroża, kości i kamienia (MACKIEWICZ 1984: 192-193). 25 kwietnia 1994 roku podjęto próbę odnalezienia osady w Jeziorze Woszczelskim. Silna eutrofizacja jeziora uniemożliwiła jakiejkolwiek poszukiwania.

Borki, stanowisko 1, gmina Ełk

W 1922 roku podczas kopania torfu na torfowisku nazywanym „*Gascheta*” odkryto kilka dłubanek oraz

osiedle nawodne. Porównując odkryte zabytki ruchome (między innymi toporek kamienny i fragmenty naczyń ceramicznych) z zabytkami z osiedla z Jeziora Orzysz, nowoodkrytą osadę wydatowano na epokę brązu (POGODA 1934: 204). 24 marca 1994 roku spenetrowano powierzchniowo południowy skraj dawnego torfowiska. Obecnie wybierzysko torfowe jest zalane wodą i tworzy jezioro o silnie rozbudowanej linii brzegowej, na którym znajduje się wiele wysp, co w dużej mierze utrudnia poszukiwania. W wyniku przeprowadzonych badań odkryto jedynie stanowisko z epoki kamienia (ŁAPO 1994a: 6). Wobec znikomych informacji co do położenia zabytkowego obiektu, braku przedwojennych mieszkańców w okolicy oraz podniesienia się poziomu wód gruntowych, co najprawdopodobniej spowodowało zatopienie reliktyw osady, stanowisko należy uznać za zaginione.

Czarne, stanowisko 1, gmina Orzysz

Stanowisko „Czarne Wschód”, zostało odkryte przez K. O. Rossiusa (1933: 24) na północ od Jeziora Wylewy (Czarne) i na wschód od wsi Czarne, na obszarze położonym między torem kolejowym Orzysz – Ełk a kanałem. Odkrywca stwierdził obecność pali, dużych kamieni oraz żarna i uznał je za pozostałości po osiedlu nawodnym. W 1993 roku autorzy odkryli domniemane stanowisko „Czarne Wschód” (ŁAPO, OSSOWSKI 1994: 74) leżące jednak na gruntach Pańskiej Woli (wsi sąsiadującej od wschodu z Czarnym).³ Podjęte 25 kwietnia 1994 roku badania powierzchniowe miały na celu stwierdzenie obecności ewentualnych dalszych stanowisk kultury kurhanów zachodniobałtyjskich na gruntach Czarne, leżących między torem kolejowym, a brzegiem Jeziora Wylewy.

¹ Niniejszy artykuł jest kontynuacją sprawozdania zamieszczonego w jednym z poprzednich tomów (ŁAPO, OSSOWSKI 1994: 73-78).

² Badania zostały sfinansowane przez Uczelnianą Radę Samorządu Studenckiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Suwałkach oraz Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie. Autorzy mają zaszczyt podziękować: Witoldowi Adasiewiczowi, Michałowi Domańskiemu, Jackowi Niegowskiemu, Wojciechowi Nowakowskiemu, Jerzemu Okuliczowi, Alinie Sosnowskiej, Wojciechowi

Szulcie, Andrzejowi Tarasiewiczowi, Izabeli i Mariuszowi Wyczółkowskiemu oraz założce Ośrodka Wypoczynkowego „Sośnica” w Rynie. Bez życzliwej pomocy wymienionych osób nie udało się zakończyć realizacji planu weryfikacji, a przedstawione opracowanie byłoby uboższe o wiele istotnych informacji.

³ Aby uniknąć zamieszania w nazewnictwie stanowisk, funkcjonujące w literaturze stanowisko Pańska Wola, „Czarne Wschód” (ŁAPO, OSSOWSKI 1994: 74) w porozumieniu z KZA w Suwałkach przemianowano na Pańska Wola, stanowisko 1.

Odkryto trzy stanowiska archeologiczne w tym dwa z wczesnej epoki żelaza i jedno z okresu wpływów rzymskich (ŁAPO 1994b: 1). Stanowisko 3 (stanowisko A-C wg ŁAPO 1994b) położone jest 250 m na południe od toru kolejowego i 1600 m na północny-zachód od grodziska w Skomacku Wielkim. Jest to pozostałość po rozległym osiedlu nadbrzeżnym kultury kurhanów zachodniobałtyjskich rozciągającym się na długości około 200 m. Odkryta osada była zapewne niegdyś położona na zachodnim brzegu jednej z północnych zatok Jeziora Wylewy. Poza fragmentami naczyń ceramicznych, występujących w trzech skupiskach, nie stwierdzono żadnych konstrukcji drewnianych i kamiennych. Stanowisko 4 (stanowisko D wg ŁAPO 1994b) położone jest na północnym stoku pagórka (dawnej wyspy) oddalonym około 300 m na wschód-północny-wschód od stanowiska 3. Odkryto tutaj kilka fragmentów ceramiki, w tym wylew naczynia kultury kurhanów zachodniobałtyjskich (Fig. 1a). Zabytki te, to najprawdopodobniej ślady krótkotrwałego wykorzystywania dawnej wyspy przez „wczesnożelaznych” i późniejszych rybaków.

W świetle ostatnich odkryć problem identyfikacji stanowiska Rossiusa Czarne, stanowisko 1, „Wschód” z którymś ze stanowisk odkrytych przez autorów – Pańska Wola, stanowisko 1; Czarne, stanowisko 3 i 4 – pozostaje nadal nie rozwiązany i już chyba nigdy nie uda się utożsamić danych archiwalnych ze współczesnymi odkryciami.

Czarne, stanowisko 2 „Północ”, gmina Orzysz

Według K. O. Rossiusa (1933: 24) na wschód od drogi łączącej wieś Czarne z majątkiem Biała miały znajdować się relikty osiedla nawodnego w postaci pali dębo-wych. 25 kwietnia 1994 roku na wyznaczonym wcześniej potencjalnym obszarze występowania stanowiska, obejmującym położone w bezpośrednim, wschodnim sąsiedztwie drogi grunty Czarne (w odległości do 300 m od drogi) przeprowadzono badania powierzchniowe. Nie odkryto żadnych śladów działalności starożytnego człowieka, ponadto stwierdzono, iż układ topograficzny penetrowanego obszaru wyklucza istnienie w tym miejscu osiedla nawodnego.

Dobra Wola, stanowisko 1, gmina Stare Juchy

Osiedle nawodne znane jest z lakonicznych wzmianek w literaturze (cf. BUJACK 1888: 198-199). Pod koniec XIX wieku do Prussia-Museum zostały przekazane

dwustożkowa czarka na wysokiej nóżce oraz fragment poroża jelenia szlachetnego (MACKIEWICZ 1984: 73-75). 14 października 1993 roku przeprowadzono badania powierzchniowe. Na podstawie informacji o położeniu osiedla rusztowego w Szczecinowie (około 133,5 m n.p.m.) odtworzono hipotetyczny „brzeg Jeziora Szostak z wczesnej epoki żelaza” i wyznaczono obszar poszukiwań stanowiska na gruntach Dobrej Woli. Jedynie w dolnej części stoku wyniesienia opadającego od strony wsi w kierunku Łąk Gajłowskich, około 300 m na zachód od skrzyżowania w Dobrej Woli odkryto skupisko fragmentów naczyń ceramicznych, odłupki krzemienne oraz spiek żelazny. Na podstawie analizy technologicznej ceramiki stanowisko to można przyporządkować kulturze kurhanów zachodniobałtyjskich. Być może odkrytą osadę nadbrzeżną można utożsamiać z osiedlem znanym z literatury, niesłusznie wówczas uznawanym za „rusztowe” (OKULICZ 1970: 165). Położenie stanowiska na piaszczystym stoku powoduje, że jest ono systematycznie niszczone.

Dręstwo, stanowisko 34, „Jezioro Dręstwo”, gmina Bargłów⁴

Informacja o odkryciu pali w Jeziorze Dręstwo ukazała się w 1974 roku przy okazji publikacji nowych stanowisk z epoki kamienia (KEMPISTY 1974: 413). W latach 70-tych prowadzono badania wykopaliskowe na brzegu jeziora, zupełnie ignorując konstrukcje zalegające w wodzie (KEMPISTY, SULGOSTOWSKA 1991). 23 kwietnia 1994 roku przeprowadzono podwodne badania weryfikacyjne tego obiektu. Około 90 m od brzegu na zachód od ujścia Jęgrzni, na głębokości 1-1,5 m odkryto pale występujące na obszarze zbliżonym do prostokąta o długości boków po kilkanaście metrów. Układ pali potwierdził miejscowy rybak B. Bućko. Nie udało się pozyskać żadnych zabytków ruchomych, datujących konstrukcje w jeziorze, jednakże być może mamy tutaj do czynienia z relikdami osiedla typu rusztowego z wczesnej epoki żelaza (na brzegu odkryto ślady osadnictwa z tego okresu – KEMPISTY, SULGOSTOWSKA 1991: 85). Na stanowisku wskazane byłoby przeprowadzenie prac planigraficznych, które dałyby odpowiedź co do jego rozplanowania, jak również pozyskano by materiał ceramiczny datujący zagadkową budowlę.

Dudka, stanowisko 3, gmina Wydminy

Stanowisko zostało odkryte na przełomie lat 20-tych i 30-tych XX wieku, zapewne podczas prac melioracyjnych.

⁴ W porozumieniu z KZA w Suwałkach ustalono, iż osiedle nawodne leżące w Jeziorze Dręstwo, należącym do gminy

Rajgród, otrzyma numer stanowiska w Dręstwie, gmina Bargłów Kościelny.

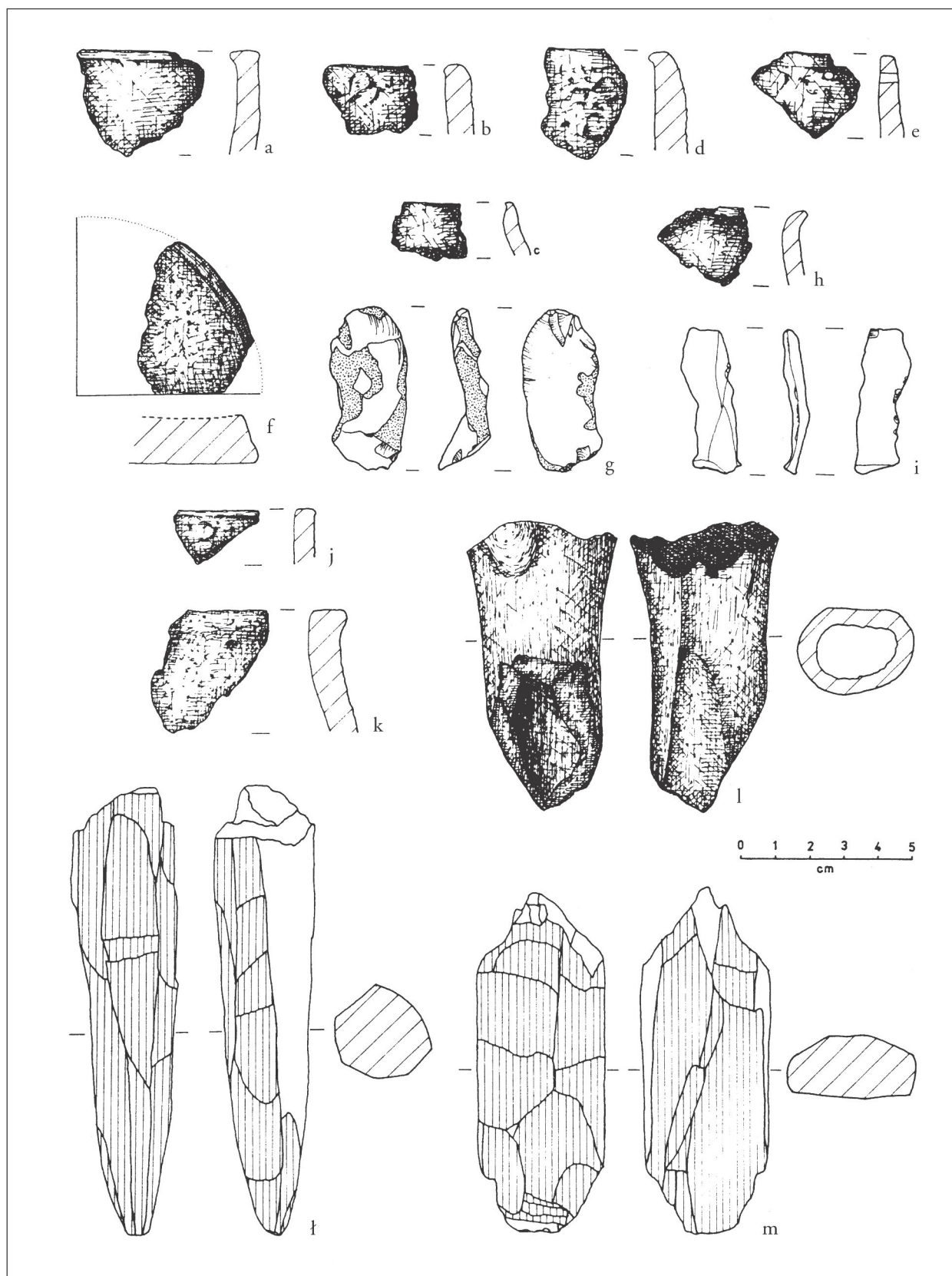

Fig. 1. Zabytki kultury kurhanów zachodniobałtyjskich: a – Czarne, stanowisko 4; b-c – Nowy Harsz, stanowisko 1; d-e – Rydzewo, stanowisko 2; f-i – Szczecinowo, stanowisko 1 (f-g – osada rusztowa, h-i – przyczółek mostowy); j-l – Zielony Gaj, stanowisko 1 „Mateuszek”; ł-m – Rydzewo, stanowisko 1 (a-f, h, j-k – ceramika; g, i – krzemień; l – kość; ł-m – drewno). Rys. J. M. Łapo.

Badania sondażowe przeprowadził C. Engel, niestety oprócz wykazu zabytków nie opublikowano dokładniejszych informacji. Osiedle miało się znajdować na skraju byłego Jeziora Staświńskiego pod Wydmami (MACKIEWICZ 1984: 75). 22 kwietnia 1994 roku przeprowadzono badania powierzchniowe wschodniej strefy brzegowej dawnego jeziora, na południe od dawnego PGR Dudka. Na penetrowanym obszarze, poprzecinany gęstą siecią kanałów oraz silnie zarośniętym wysokimi trawami nie natrafiono na żadne ślady działalności starożytnego człowieka. Nie można wykluczyć, iż wzmiankowane przez K.O. Rossiusa (1933: 24, 25) osiedle należy utożsamiać z wielokulturowym stanowiskiem (Dudka, stanowisko 1), badanym od kilku lat przez ekspedycję kierowaną przez W. Gumińskiego.

Gąsewo, stanowisko 1, gmina Banie Mazurskie

W 1898 roku podczas kopania kanału odwadniającego, około 20 m od dawnego, wschodniego brzegu zatorfionego już wówczas Jeziora Gąsewo odkryto konstrukcje drewniane. Na początku lat 20-tych XX wieku F. Grigat stwierdził „prahistoryczne pale dębowe o charakterystycznym, ukośnym nachyleniu”. Żadnego ruchomego materiału zabytkowego, ani innych konstrukcji nie znaleziono (MACKIEWICZ 1984: 79). 24 kwietnia 1994 roku spenetrowano domniemane wschodnie brzegi byłego Jeziora Gąsewo – oddalone o 2300 m na południe-południowy-wschód i 2500 m na południowy-wschód od grodziska w Grodzisku. Badania powierzchniowe zakończyły się wynikiem negatywnym. Również rozmowa z mieszkańcem przysiółka nie przyniosła żadnych informacji o poszukiwanym obiekcie.

Klusy, stanowisko 1, gmina Ełk

Około 1875 roku A. Jentzsch odkrył na torfowisku niedaleko Klus około 50-ciu pali, powbijanych na obszarze zbliżonym do prostokąta o wymiarach 8 x 10 m. Niestety nie jest znana dokładna lokalizacja tego obiektu. W literaturze znajdują się rozbieżności zarówno co do jego położenia (według E. Hollacka leżało ono na południowym brzegu Jeziora Druglin; według K. O. Rossiusa – w Jeziorze Lipińskim), jak i co do datowania (według E. Hollacka – neolit; według W. Gaertego – epoka brązu; według Ł. Okulicz – wczesna epoka żelaza) (MACKIEWICZ 1984: 83-85). 25 kwietnia 1994 roku podjęto próbę przeprowadzenia badań powierzchniowych na południowym brzegu Jeziora Druglin. Wcześniej wyznaczono

obszar poszukiwań – w przybliżeniu wzdłuż poziomnicy 123,75 m n.p.m. (analogia do położenia osady nawodnej z wczesnej epoki żelaza w byłym Jeziorze Tulewo). Penetracje potencjalnego obszaru występowania reliktywów osiedla (silnie zabagnionego oraz porośniętego lasem mieszanym) zakończyły się niepowodzeniem.

Knis, gmina Ryn

W literaturze archeologicznej związanej z problemem osadnictwa „nawodnego” z tej miejscowości znane są dwa stanowiska (MACKIEWICZ 1984: 86-87). Jedno – stanowisko 1 – zarejestrowane w 1931 roku przez W. Gaertego miało się znajdować 100 m od wschodniego brzegu byłego jeziora. Odkryto na nim pale oraz znaleziono igłę z poroża jelenia. W 1952 roku obiekt wizytował J. Antoniewicz, który stwierdził istnienie osady z wczesnej epoki żelaza i OWR wzdłuż wschodniego brzegu jeziora, odnajdując kilka fragmentów ceramiki. Czy wizytowano to samo stanowisko nie wiadomo. Drugie – stanowisko 3 – położone na torfowisku w pobliżu toru kolejki wąskotorowej, datowane na wczesną epokę żelaza zostało odkryte przez J. Antoniewicza w 1952 roku (MODRZEWSKA 1953: 73). Ostatnio W. Nowakowski (1990: 36) analizując stan badań nad osiedlami kultury bogaczewskiej potwierdził datowanie stanowiska 1, natomiast stanowisko 3 na podstawie materiałów archiwalnych⁵ datuje na późny okres wędrówek ludów i początki wczesnego średniowiecza.

23 kwietnia 1994 roku spenetrowano powierzchnię południowy i południowo-wschodni brzeg osuszonego przed 1939 rokiem, a obecnie znowu istniejącego Jeziora Guber. Odkryto sześć stanowisk archeologicznych (stanowisko A-H wg ŁAPO 1994b). Penetrując brzeg południowo-wschodni nie natrafiono na ślady osady odkrytej przez W. Gaertego. Została ona najprawdopodobniej zatopiona lub znajduje się na jednej ze współczesnych wysepek, do których dostęp uniemożliwia silne zatrzcinienie brzegów. Na zbadanym obszarze odkryto jedynie pozostałości dwóch osad nabrzeżnych w postaci skupisk fragmentów naczyń ceramicznych – stanowisko 7 (stanowisko G) z okresu wpływów rzymskich i stanowisko 8 (stanowisko H) z okresu wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza (?) – najprawdopodobniej któreś z nich to stanowisko odkryte przez J. Antoniewicza.

W południowej, zatorfionej części jeziora odkryto stanowisko (stanowisko B), które można utożsamiać ze stanowiskiem 3. Znajduje się ono 500 m na północny-wschód od skrzyżowania szosy Ryn-Salpek z nasypem kolejki wąskotorowej i 380 m na wschód od tej szosy.

⁵ Zbiory Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur – nr inw. 813.

Na południowo-wschodnim stoku dawnej, dużej wyspy położonej około 100 m od brzegu znaleziono kilka fragmentów ceramiki, które technologicznie można przyporządkować kulturze kurhanów zachodniobałtyjskich. Nie odkryto żadnych konstrukcji drewnianych. Są to najprawdopodobniej pozostałości po niewielkim osiedlu z wczesnej epoki żelaza funkcjonującym na naturalnej wyspie. Nie można wykluczyć, że odkryty obiekt miał charakter schronieniowy. Stanowisko 3 związane było zapewne z rozległą, kilkuhektarową osadą – stanowiskiem 4 (stanowisko A, C, D) położoną w bezpośrednim sąsiedztwie wyspy, na południowym brzegu jeziora, a zamieszkiwaną od wczesnej epoki żelaza po wczesne średniowiecze. Ponadto na południowym brzegu jeziora odkryto stanowiska: z epoki kamienia – stanowisko 5 (stanowisko E) oraz z okresu wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza (?) – stanowisko 6 (stanowisko F).

Konopki Małe, stanowisko 1, gmina Miłki

W 1939 roku ukazała się wzmianka o odkryciu na łące gospodarza Gornego „budowli palowej” (BOHNACK 1939: 28). 22 kwietnia 1994 roku jedna z mieszkańek Konopek Małych wskazała dawną posiadłość Gornego (Konopki Małe Kolonia – gospodarstwo na wschodnim krańcu gruntów ówczesnej wsi). Spenetrowano powierzchniowo łąki leżące wokół wskazanego gospodarstwa. Niestety, na ślady pradziejowej budowli nie natrafiono.

Liski, stanowisko 3, gmina Stare Juchy

W 1929 roku C. Engel przeprowadził badania sondażowe na stanowisku z „młodszej epoki brązu lub z wczesnej epoki żelaza” (MACKIEWICZ 1984: 95). Nie wykluczone, iż relikty osiedla obronnego znajdowały się w Jeziorze Garbas. 24 kwietnia 1994 roku przeprowadzono podwodne badania penetracyjne wschodniej części wzmiankowanego jeziora. Stwierdzono jedynie istnienie rozległego, płaskiego, silnie zarośniętego dna, bez śladów działalności człowieka. Również rozmowa z mieszkańcem wsi nie przyniosła żadnych informacji o podwodnych przeszkodach w tej części jeziora.

Małkinie, stanowisko 1, gmina Ełk

W 1930 roku S. Srokowski (1930: 81) opublikował informację o odkryciu w 1883 roku koło wsi Małkini nad Jeziorzem Woszczele resztek mostu i „budowli palowej”. Nie można wykluczyć, iż dotyczy ona stanowiska w Bieniach. Przeprowadzony 25 kwietnia 1994 roku wywiad wśród mieszkańców wsi nie przyniósł żadnych informacji o drewnianych konstrukcjach zalegających w jeziorze. Ze względu na silną eutrofizację jeziora zrezygnowano z penetracji podwodnych.

Mazuchówka, stanowisko 10, gmina Wydminy

Przed 1930 rokiem na osuszonym Jeziorze Czarne (Feldsee) na północny-zachód od Mazuchówki natrafiono na relikty osiedla nawodnego (SROKOWSKI 1930: 81). 22 kwietnia 1994 roku podjęto próbę zlokalizowania wzmiankowanej lakonicznie osady. Spenetrowano południowy brzeg dawnego jeziora. Jednak całkowite zarośnięcie strefy brzegowej uniemożliwiło natrafienie na ślady starożytnego osadnictwa.

Nowy Harsz, stanowisko 1, gmina Pozezdrze

W 1922 roku podczas kopania kanału odwadniającego, na skraju torfowiska położonego w pobliżu Nowego Harszu, na zachód od Jeziora Dgał Mały natrafiono na relikty osiedla nawodnego. Znaleziono pale dębowe, fragmenty naczyń, zabytki z kamienia oraz bransoletę brązową. Na podstawie zabytków osadę wydatowano na epokę brązu (GRIGAT 1927: 45). 23 marca 1994 roku przeprowadzono penetrację powierzchniową opisanego wyżej terenu, dzisiaj silnie zabagnionego. Na północnym brzegu kanału wpływającego do jeziora, 150 m na zachód-południowy zachód od betonowej zastawki przy ujściu i 1000 m na południowy wschód od Nowego Harszu odkryto fragmenty ręcznie lepionych naczyń ceramicznych (Fig. 1b, c), kości zwierzęce oraz węgle drzewne. Zabytki zalegały na obszarze przylegającym do kanału na długości 20 m i szerokości 10-12 m.

Na stanowisku założono 14 wykopów sondażowych o wymiarach około 0,5 m x 0,5 m (ŁAPO 1994a: 4). Fragmenty ceramiki odkryto w dwóch skrajnych południowo-wschodnich wykopach. W wykopach usytuowanych w bezpośrednim sąsiedztwie cieku stwierdzono obecność warstwy silnie zlasowanego drewna o miąższości około 10 cm, która zalegała na głębokości 20-30 cm. Lepiej zachowane poziome elementy drewniane odkryto na głębokości około 70 cm w wykopach położonych na krańcu północnym stanowiska – około 30 m od kanału, jednak już poza obszarem występowania zabytków ruchomych na powierzchni. Wysoki poziom wód gruntowych uniemożliwił dokładniejsze obserwacje stratygrafii, jednakże można stwierdzić, iż odkryte ponownie osiedle nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich zalega w złożach silnie nasyczonego wodą torfu o miąższości minimum 80 cm. Obecny stan rozpoznania osady nie pozwala na jednoznaczne określenie jej konstrukcji (osada rusztowa?) oraz stanu zachowania, jakkolwiek wydaje się, że stanowisko zostało w znacznym stopniu zniszczone, być może jeszcze w starożytności (węgle drzewne). Stanowisko ulega ciągłemu zarastaniu przez trzciny i niskopienne drzewa.

Ostrów, stanowisko 2, „Jezioro Czarne”, gmina Stare Juchy

Osiedle nawodne zostało odkryte podczas osuszania jeziora w drugiej połowie XIX wieku i badane przez J. Heydecka w latach 1873-1876. Niestety całość wyników badań nie doczekała się publikacji, a dalszych badań nie prowadzono. W 1982 roku ekspedycji kierowanej przez G. Wilke udało się ponownie zlokalizować most prowadzący do platformy rusztowej (MACKIEWICZ 1984: 115). Podjęte 23 kwietnia 1994 roku badania weryfikacyjne miały na celu dotarcie do reliktywów osiedla, położonych 900 m na zachód–północny zachód od grodziska w Skomacku Wielkim i określenie ich stanu zachowania. Pomimo, że stanowisko wyraźnie uwidacznia się w terenie, tworząc półwysep „wchodzący” w jezioro, silne zabagnienie terenu nie pozwoliło na dotarcie do reliktywów osady. Stanowisko jest najprawdopodobniej silnie zniszczone przez korzenie drzew i krzewów oraz zmiany poziomu wód gruntowych.

Płociczno, gmina Ełk

Relikty „osiedla palowego” – stanowiska 4 – zostały odkryte przez W. Gaertego w połowie lat 20-tych XX wieku (MACKIEWICZ 1984: 133). Brak jest danych co do zabytków oraz datowania osiedla. Wiadomo tylko, że miało się znajdować w miejscowości Płociczno. 24 kwietnia 1994 roku przeprowadzono penetrację powierzchniową południowo-wschodniego brzegu Jeziora Płociczno oraz południowo-wschodniego i wschodniego Jeziora Zdręšno. Jedynie na południowo-wschodnim brzegu Jeziora Zdręšno, na północno-zachodnim stoku wysoczyzny opadającej w kierunku jeziora stwierdzono dwa nadbrzeżne stanowiska, których jednak nie można uznać za pozostałości po starożytnym osiedlu nawodnym. Stanowisko 5 pochodzi z przełomu późnego średniowiecza i czasów nowożytnych, stanowisko 6 z epoki kamienia oraz również z przełomu późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Również mieszkańcy wsi nie potrafili wskazać żadnych przeszkód podwodnych w okolicznych jeziorach. Nic też nie wiedzieli o przedwojennych odkryciach archeologicznych.

Radzieje, stanowisko 4, „Jezioro Dobskie”, gmina Węgorzewo

W 1972 roku ukazała się wzmianka o odkryciu w Jeziorze Dobskim pomostu złożonego z pali, biegnących od plaży w Radziejach ku wyspie Lipa (OKULICZ

1972: 246). 22 kwietnia 1994 roku przeprowadzono podwodne badania weryfikacyjne. Kilkadziesiąt metrów od brzegu na głębokości około 1,5 m odkryto kilka doskonale zachowanych pali, wystających z dna na wysokość około 1 m. Na palach stwierdzono otwory po śrubach oraz ślady nowożytnej obróbki. Nie znaleziono żadnego materiału zabytkowego. Miejscowy rybak poinformował członków ekspedycji, iż odkryte pale są pozostałością funkcjonującego przed 1939 rokiem pomostu do załadunku zboża. Jest to niewątpliwie obiekt nowożytny.

Rapa, stanowisko 1, gmina Banie Mazurskie⁶

Osiedle nawodne na terenie majątku Klein Angerapp zostało odkryte podczas budowy drogi i mostu w 1868 roku. Badania weryfikacyjne przeprowadził w 1894 roku J. Heydeck, który stwierdził obecność osady z „epoki metali”. Poza spisem znalezisk, głównie kościanych (brak ceramiki!), przekazanych zapewne przez kierownika robót drogowych – Massalskiego oraz kilkoma rysunkami zabytków, nie opublikowano szerszych informacji. W późniejszych latach poddano w wątpliwość określoną przez J. Heydecka chronologię (MACKIEWICZ 1984: 183). 23 marca 1994 roku przeprowadzono powierzchniowe badania weryfikacyjne tego kontrowersyjnego stanowiska. Na początku spenetrowano okolice mostu drogowego położonego na wysokości Mieszek, 850 m na południe od Rapy. Ukształtowanie terenu i brak jakichkolwiek zabytków w pobliżu mostu skłoniły do wyeliminowania tego rejonu jako potencjalnego miejsca położenia poszukiwanego stanowiska. Następnie spenetrowano okolice mostu drogowego znajdującego się 200 m na południe od skrzyżowania Rapa-Żabin-Banie Mazurskie-Granica Państwa i 2000 m na południe od granicy polsko-rosyjskiej. Na wschód od drogi Banie Mazurskie-Granica Państwa i na południe od dopływu Węgorapy, w sąsiedztwie mostu, na północnym stoku wzniesienia opadającego w kierunku cieku w stwierdzono obecność fragmentów naczyń ceramicznych. Wystąpiły one w pasie ziemi ornej o szerokości od 6 m do 12 m równoległym do cieku na długości około 40 m i oddalonym od niego o około 10 m. Z powierzchni zebrano kilkanaście fragmentów naczyń ceramicznych i fragment silnie przepalonej polepy. Wśród ceramiki dominują fragmenty naczyń kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, resztę stanowią fragmenty naczyń nowożytnych. Są to jedyne ślady działalności pradziejowego człowieka w najbliższej okolicy. Uzyskane wyniki pozwalają na stwierdzenie, iż ponownie odkryte stanowisko w Rapie reprezentuje słabo rozpoznaną

⁶ Stanowisko znajduje się w Krainie Węgorapy.

formę osady nabrzeżnej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z wczesnej epoki żelaza. Niestety zostało ono całkowicie zniszczone.

Rybical, stanowisko 1, „Jezioro Ryńskie”, gmina Ryn

Stanowisko położone w Jeziorze Ryńskim i nie było znane w dotychczasowej literaturze archeologicznej. Jedynej informacji o lokalizacji obiektu (Pfahlbau) dostarcza szkolna mapa ścienna G. J. F. Hassela „Kreis Sensburg” pochodząca najprawdopodobniej z końca lat 30-tych XX wieku.⁷ W wyniku podwodnych badań penetracyjnych, przeprowadzonych 16 października 1993 roku odkryto stanowisko znajdujące się w zatoce Jeziora Ryńskiego na głębokości 1,3-1,5 m, około 60 m od brzegu, 1500 m na południe od centrum Rynu i 900 m na zachód – południowy zachód od Ryńskiego Dworu. Na powierzchni około 200 m² odkryto nieregularne skupiska kamieni, pale oraz kilka fragmentów naczyń ceramicznych o znacznie wypłukanych przez wodę powierzchniach, technologicznie odpowiadających ceramice z wczesnej epoki żelaza.

Można przypuszczać, że odkryte relikty są pozostałością po rozpoczętym i zaniechanym w trakcie budowy obiekcie typu osiedla rusztowego kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Nie można wykluczyć jednak, iż mamy do czynienia z bardzo zniszczonym osiedlem nawodnym. Definitywną odpowiedź dałoby przeprowadzenie badań stratygrafii osadów jeziornych na stanowisku i w jego pobliżu. Ze względu na to, iż stanowisko znajduje się na skraju rozszerzającego się pasa trzcin wskazane jest jak najszybsze przeprowadzenie badań inwentaryzacyjnych tego bardzo ciekawego obiektu.⁸

Rydzewo, gmina Ełk

Pierwsza wzmianka o osiedlu nawodnym – stanowisku 1 – w Rydzewie pochodzi z 1927 roku. Jest ona najprawdopodobniej wynikiem badań powierzchniowych A. Pogody przeprowadzonych w 1926 roku na dużym bagnie na zachód od cmentarza w tej miejscowości. Odkryto wówczas około 70-ciu pali tworzących prostokąt o wymiarach około 22 m x 16 m. „Palafit” połączony był z lądem 25-cio metrowym mostem. Nie znaleziono żadnego ruchomego materiału zabytkowego, a chronologię obiektu określono na „epokę żelaza po Chrystusie” ustalono na podstawie zaciosów na palach (MACKIEWICZ 1984: 145). 24 marca 1994 roku przeprowadzono badania weryfikacyjne mające na celu odnalezienie

zagadkowego obiektu. W celu odkrycia reliktyw przyczółka mostowego rozpoczęto powierzchniową penetrację brzegów bagna położonego na południe od wsi. Na zachodnim brzegu byłego jeziora odkryto stanowisko 2 (stanowisko A, B i D wg ŁAPO 1994a), na którym znaleziono kilkadziesiąt fragmentów naczyń ceramicznych, kilka krzemieni oraz przepaloną kość. Materiał zabytkowy pozwala datować rozległą osadę nabrzeżną od epoki kamienia po okres wpływów rzymskich, przy czym najwięcej zabytków pochodzi z wczesnej epoki żelaza (Fig. 1d, e).

Na przeciwko stanowiska 2, w bagnie zauważono niewielkie wyniesienie, o powierzchni około 150 m² – stanowisko 1 (stanowisko C), położone około 30 m na wschód od dawnego brzegu jeziora i 570 m na południe-południowy-wschód od brzegów Jeziora Kociołek. Założono na nim 7 wykopów sondażowych o wymiarach około 0,5 m x 0,5 m (ŁAPO 1994a: 6-7). Stwierdzono następujący układ stratygraficzny (od powierzchni): 0-10 cm – warstwa próchnicy, 10-50 cm – warstwa jasnoniebieskiej gytii jeziornej, 50-conajmniej 130 cm – konstrukcje drewniane zalegające w ciemnobrunatnej ziemi torfowej (wysoki poziom wód gruntowych uniemożliwił dokładniejsze obserwacje stratygrafii). W czterech wykopach zaobserwowano naprzemianległy, prostokątny układ poziomych belek. W dwóch z nich na głębokości około 60 cm natrafiono na dwa drewniane paliki – dębowy (Fig. 1m) i klonowy (Fig. 1n) – z zaciosami wykonanymi wąską siekierką. Nie znaleziono jednak żadnych fragmentów naczyń ceramicznych. Odkryte konstrukcje to być może relikty osiedla rusztowego zbudowanego we wczesnej epoce żelaza, związanego z osadą na brzegu z tego samego okresu. Badania ratownicze, które należałoby przeprowadzić na stanowisku 1, zarastającym lasem olchowo-brzozowym, dostarczyłyby zapewne odpowiedzi na pytania o konstrukcję oraz datowanie odkrytego obiektu.

Dalsza penetracja brzegów bagna doprowadziła do odkrycia jeszcze dwóch starożytnych stanowisk o niesprecyzowanej bliżej chronologii – stanowisko 3 (stanowisko E) na północnym brzegu i stanowisko 4 (stanowisko F) na brzegu wschodnim.

Skomack Wielki, stanowisko 1, „Jezioro Orzysz”, gmina Stare Juchy

Stanowisko odkryte w końcu XIX wieku po obniżeniu poziomu Jeziora Orzysz należy do najbardziej znanych osad rusztowych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z wczesnej epoki żelaza na Mazurach (MACKIEWICZ 1984: 103-105). 25 kwietnia 1994 roku podjęto próbę dokładnego zlokalizowania oraz określenia stanu

⁷ Mapa znajduje się w zbiorach Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie.

⁸ W dniach 27. 05 - 1.06 i 26.10 - 30.10.1994 roku autorzy artykułu przeprowadzili podwodne badania inwentaryzacyjne – wyniki przygotowywane są do druku.

zachowania tego obiektu. Obszar stanowiska, położonego na południowym brzegu północno-wschodniej zatoki Jeziora Orzysz, 2500 m na południowy zachód od Skomacka Wielkiego, jest obecnie silnie zarośnięty trzcinami i tworzy półwysep w kształcie greckiej litery „omega”. Niestety próby dotarcia do centrum stanowiska zarówno od strony lądu jak i wody zakończyły się niepowodzeniem. Relikty osiedla są najprawdopodobniej silnie zniszczone przez korzenie trzcin i zmiany poziomu wód gruntowych.

Stare Juchy, stanowisko 2, gmina loco

W 1935 roku podczas budowy drogi Stare Juchy – Kaltki odkryto relikty „osiedla palafitowego” (WEBER 1979: 14). 24 kwietnia 1994 roku podjęto próbę zlokalizowania stanowiska. Spenetrowano południowo-zachodni brzeg Jeziora Jędrzelewo wzdłuż szosy. Obszar pomiędzy jeziorem a drogą jest całkowicie zarośnięty lasem oraz krzewami. Nie natrafiono na żadne zabytki.

Szczecinowo, stanowisko 1, gmina Stare Juchy

Osada nawodna znana jest z licznych publikacji w literaturze archeologicznej, jednak od czasu badań J. Heydecka (1889) nie ustalono jej dokładnej lokalizacji ani też stanu zachowania. W wyniku porównania mapy topograficznej w skali 1:10000 z planem usytuowania stanowiska wg J. Heydecka, przeprowadzono 14 października 1993 roku badania weryfikacyjne terenu położonego na północ od wsi. Na pagórku (łąka W. Adasiewicza) położonym 1450 m na północ od rybakówki i 250 m na zachód od drogi Szczecinowo – Pietrasze założono 12 wykopów sondażowych o wymiarach 1 m x 1 m (ŁAPO 1993: 1). We wszystkich wykopach stwierdzono obecność warstwy ziemi ornej o miąższości od 23 cm na kulminacji do 49 cm na stokach pagórka. Pod nią zalegały utwory naturalne w postaci: żółto-rdzawego lub jasnożółtego piasku w centrum stanowiska oraz gytii jeziornej i jasnożółtego, plażowego piasku na obrzeżach.

Zabytki ruchome w postaci kilku fragmentów ceramiki staro- i nowożytniej oraz krzemienia (Fig. 1f, g) odkryto w skrajnych wykopach. Nie natrafiono na żadne ślady konstrukcji drewnianych. Cechy technologiczne oraz morfologiczne fragmentów pradziejowych naczyń ceramicznych pozwalają przyporządkować badane stanowisko kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Wystąpienie zabytków z wczesnej epoki żelaza w skrajnych wykopach,

w których stwierdzono największą miąższość oraniny, przy jednoczesnym braku konstrukcji drewnianych pozwala na stwierdzenie, iż odkryto miejsce, w którym przed ponad stu laty odkryto relikty osady rusztowej. Ponadto w odległości 130 m na północ–północny wschód od stanowiska, na stoku sąsiedniego wzgórza odkryto skupisko fragmentów ręcznie lepionych naczyń oraz kilka krzemieni (Fig. 1h, i). Wystąpiły one w miejscu domniemanego przyczółka mostowego związanego z wymienioną wcześniej osadą.

Niestety cały kompleks osadniczy został całkowicie zniszczony przede wszystkim przez długotrwałą orkę.

Szymonka, stanowisko 6 „Jezioro Szymoneckie”, gmina Ryn⁹

W 1895 J. Heydeck roku zbadał „osiedle palafitowe” z wczesnego średniowiecza, położone w Jeziorze Szymoneckim 180 m na południe od wejścia do kanału. W 1993 roku autorzy artykułu przeprowadzili badania weryfikacyjne tego stanowiska (ŁAPO, OSSOWSKI 1994: 75). Odkryto wówczas jedynie kilka fragmentów naczyń późnośredniowiecznych i uznano obiekt za całkowicie zniszczony. 22 marca 1994 roku przeprowadzono rozmowę z miejscowym rybakiem. Potwierdził on lokalizację pali w jeziorze, pokrywającą się z opisem położenia stanowiska wg J. Heydecka, które jednak około dwadzieścia lat temu zostały zasypane ziemią wydobytą z dna pogłębianego kanału łączącego Jezioro Szymoneckie i Szymon. Tak więc wcześniejsze ustalenia autorów dotyczące tego stanowiska należy uznać za błędne. Poprzez analogie do odkryć w Bogaczewie w Jeziorze Bocznym (ŁAPO, OSSOWSKI 1994: 73) można przypuszczać, że w Jeziorze Szymoneckim mogą zalegać relikty kolejnego, dobrze zachowanego osiedla rusztowego kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Jednak do chwili przeprowadzenia podwodnych badań sondażowych nie istnieją podstawy do jednoznacznych stwierdzeń dotyczących charakteru budowl i oraz jej datowania.

Wilkasy, stanowisko 1, gmina Giżycko

Stanowisko w Wilkasach znane jest z krótkiej wzmianki w dziele K. O. Rossiusa (1933: 25, 27, 75). Jednak poza stwierdzeniem istnienia osiedla nawodnego w bagnie w pobliżu wsi nie ukazały się inne informacje. 23 kwietnia 1994 roku podjęto próbę odnalezienia relików osiedla. Spenetrowano południowo-zachodnią część

⁹ W porozumieniu z KZA w Suwałkach ustalono, iż osiedle nawodne pomimo, że leży w Jeziorze Szymoneckim, należącym

do gminy Miłki otrzyma numer stanowiska w Szymonce, gmina Ryn (cf. ŁAPO, OSSOWSKI 1994: 75).

brzegu dawnego jeziora, niestety ze skutkiem negatywnym. Dalsze badania powierzchniowe były niemożliwe do zrealizowania ze względu na silne zarośnięcie zarówno samego bagna jak i jego brzegów. Także wywiad wśród okolicznych mieszkańców nie przyniósł żadnych informacji o poszukiwanym obiekcie.

Zawady Elckie, stanowisko 2, gmina Stare Juchy

W 1928 roku ukazała się wzmianka o odkryciu osiedla nawodnego w Zawadach Elckich (CROME 1928: 380). 24 marca 1994 roku przeprowadzono rozmowy o przedwojennym odkryciu z okolicznymi mieszkańcami. Nie uzyskano jednakże żadnych informacji o reliktach poszukiwanego osiedla. Następnie spenetrowano powierzchniowo dwa wzniesienia na zatorfionej już dziś zatoce Jeziora Łaśmiady, a znajdującej się w granicach gruntów Zawad Elckich (ŁAPO 1994a: 8). Na wytypowanych dawnych wyspach nie stwierdzono śladów działalności człowieka.

Zielony Gaj, stanowisko 1, „Mateuszek”, gmina Giżycko

Domniemane „osiedle palafitowe” zostało odkryte najprawdopodobniej podczas kopania rowów melioracyjnych w końcu lat 20-tych XX wieku, w pobliżu majątku Mateuszek. W 1929 roku C. Engel przeprowadził badania sondażowe, na podstawie których stwierdził istnienie osady z „młodszej epoki brązu lub z wczesnego okresu epoki żelaza” (MACKIEWICZ 1984: 98). Opis dokładnego położenia stanowiska nie został niestety opublikowany. W wyniku porównania położenia stanowiska na mapie G. J. F. Hassela „Kreis Sensburg” z mapami topograficznymi w różnych skalach, wyznaczono obszar poszukiwań na północnym brzegu byłego Jeziora Kotek Mały (Klein Kottek). 24 marca 1994 roku przeprowadzono badania sondażowe na pagórku przylegającym do jednego z kanałów, oddalonym 850 m na południowy wschód od Zielonego Gaju (ŁAPO 1994a: 1-3). W wykopach nie stwierdzono żadnych zabytków. Również penetracja powierzchniowa przeciwległego brzegu kanału wykazała brak śladów osadnictwa. W wyniku niepowodzenia badań sondażowych przeprowadzono penetrację powierzchniową wokół wytypowanego pagórka. Ślady działalności człowieka odkryto jedynie na stoku i u podnóża następnego wzniesienia, znajdującego się 750 m na południowy wschód od Zielonego Gaju i 1550 m na południowy zachód od Mateuszka. Na powierzchni torfowiska o wymiarach około 70 m długości (N-S) i około 15 m szerokości (S-E) stwierdzono występowanie frag-

mentów naczyń ceramicznych, kości zwierzęcych, w tym fragment narzędzia i odłupka krzemienistego (Fig. 1j-l). Odkryty inwentarz zabytków ruchomych pozwala przyporządkować odkryte ponownie stanowisko kultury kurhanów zachodniobałtyjskich i datować na wczesną epokę żelaza. Być może mamy tutaj do czynienia z relikami osady położonej niegdyś na lub przy brzegu (pomosty?) naturalnej wyspy lub lądu stałego. Stanowisko zagrożone jest zarastaniem przez krzewy i las olchowy. Przeprowadzone tutaj badania ratunkowe przyczyniłyby się do zweryfikowania obecnych spostrzeżeń dotyczących przede wszystkim formy osady.

* * *

W wyniku akcji weryfikacji osiedli nawodnych z wczesnej epoki żelaza na Pojezierzu Elckim i w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich (ŁAPO, OSSOWSKI 1992), przeprowadzonej w latach 1992-1994 (ŁAPO, OSSOWSKI 1994) zweryfikowano pozytywnie piętnaście spośród trzydziestu pięciu stanowisk. Dwanaście to osady kultury kurhanów zachodniobałtyjskich (zarówno typu osiedla rusztowego jak i osiedla nabrzeżnego lub wyspowego), natomiast pozostałe trzy to relikty nowożytnych pomostów. W przypadku dalszych sześciu stanowisk nie można jednoznacznie określić ich chronologii lub stwierdzić ich identyczności z osadami znanymi z archiwaliów. Do trzech spośród nich nie udało się dotrzeć mimo, że lokalizację wskazuje topografia terenu lub o zatopionych reliktach wiedzą okoliczni mieszkańcy. Innym czternastu nie udało się zlokalizować przede wszystkim ze względu na lakoniczność informacji archiwalnych, bądź też zarośnięcie lub zabagnienie dawnych zbiorników wodnych. Część z nich być może zostanie odnaleziona w ramach badań AZP. Resztę należy uznać za zaginione. Ponadto przy okazji poszukiwań osiedli nawodnych odkryto kilkanaście innych stanowisk o chronologii od epoki kamienia po czasy nowożytnie.

Badania weryfikacyjne wykazały, iż większość odkrytych stanowisk zarówno pod wodą jak i na lądzie ulega szybkiej degradacji i wymaga podjęcia natychmiastowych badań ratowniczych, przynajmniej w zakresie powierzchniowej inwentaryzacji. Podsumowując przeprowadzone poszukiwania należy podkreślić także, iż ukazały one potrzebę podjęcia badań wykopaliskowych na osadach nabrzeżnych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich – pomijanych w dotychczasowych opracowaniach – o których na dzień dzisiejszy nie posiadamy żadnych bardziej szczegółowych informacji. Również wskazane byłoby przeprowadzenie podobnych badań weryfikacyjnych na obszarach byłych województw olsztyńskiego i elbląskiego, a także na Suwalszczyźnie.

VERIFYING SURVEY OF THE LAKE SETTLEMENTS IN EAST MASURIA,
CARRIED OUT IN AUTUMN 1993 AND SPRING 1994

SUMMARY

As a result of the verification of the lake settlements from the early Iron Age in the Elk Lake District and the District of the Great Masurian Lakes (Łapo, Ossowski 1992) conducted between 1992 and 1994 (Łapo, Ossowski 1994), 15 out of 35 sites had been positively verified. 12 are settlements of the West Baltic Barrow Culture (WBBC) and represent certain types:

– the tile dwelling: Bogaczewo, site 2, Giżycko administrative district; Nowy Harsz, site 1, Pozezdrze adm. dist.; Pieczarki, site 1, Pozezdrze adm. dist.; Rybical, site 1, “Ryńskie Lake”, Ryn adm. dist.; Rydzewo, site 1, Elk adm. dist.; Skomack Wielki, site 3, “Tulewo Lake”, Stare Juchy adm. dist.; Szczecinowo, site 1, Stare Juchy adm. dist.

– the settlement on a natural isle: Knis, site 3, Ryn adm. dist.; Pietrasze, site 2, Wydmyny adm. dist.

– the bank settlement: Dobra Wola, site 1, Stare Juchy adm. dist.; Rapa, site 1, Banie Mazurskie adm. dist.; Zielony Gaj, site 1, “Mateuszek”, Giżycko adm. dist.

As to the remaining three: Gąski, site 2, Elk adm. dist., Radzieje, site 4, “Dobskie Lake”, Węgorzewo adm. dist.; Sztynort, site 1, Węgorzewo adm. dist. – these are the relics of bridges from modern times.

As to other 6 neither the definite chronology can be established nor their identity as the settlements known from archives can be stated: Czarne, site 1, “Wschód”,

Orzysz adm. dist.; Dręstwo, site 34, “Dręstwo Lake”, Bargłów Kościelny adm. dist.; Knis, site 1, Ryn adm. dist.; Ostrów, site 2, “Czarne Lake”, Stare Juchy adm. dist.; Skomack Wielki, site 1, “Orzysz Lake”, Stare Juchy adm. dist.; Szymonka, site 6, “Szymoneckie Lake”, Ryn adm. dist.

Other 14 had not been discovered because of scarceness of the archival information and due to the fact that some of the lakes turned into marshes or are covered with vegetation.

Furthermore, in the course of the searches more than ten other sites dating from the Stone Age to modern times.

The verification showed that the majority of the discovered sites, regardless whether under water or on land, is prone to quick degradation and therefore calls for immediate rescue excavations, at least to the point of the surface record. Summing up the results of the research one has to stress the necessity of doing excavations on the WBBC bank settlements, ignored in contemporary work. Today there is no detailed information on this subject.

Furthermore, it seems necessary to conduct a similar verifying research on the territories of Olsztyn and Elbląg administrative districts and in the Suwałki region.

Literatura

BUJACK G.

1888 *Accessionen des Prussia-Museums*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia 13, p. 198-199.

BOHNSACK D.

1939 *Neue Bodenfunde*, Altpreußen 4, p. 26-28.

CROME H.

1928 *Ausgrabungen und Besichtigungen in Jahre 1928*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia 28, p. 375-385.

GRIGAT F.

1927 *Aus grauer Vorzeit*, Lagensalza.

HEYDECK J.

1889 *Die Pfahlbauten im Szonstag- und Tulewo-See*, in: Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia 14, p. 133-137.

KEMPISTY E.

1974 *Nowe stanowiska z epoki kamiennej w woj. białostockim*, Roczn. 12, p. 407-413.

KEMPISTY E., SULGOSTOWSKA Z.

- 1991 *Osadnictwo paleolityczne, mezolityczne i paraneolityczne w rejonie Woźnej Wsi, woj. łomżyńskie, Polskie Badania Archeologiczne*, vol. 30, Warszawa.

ŁAPO J. M.

- 1993 *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na domniemanych osiedlach rusztowych z wczesnej epoki żelaza w Szczecinowie i Dobrej Woli, gm. Stare Juchy, woj. suwalskie*, Toruń (maszynopis w Archiwum KZA w Suwałkach).
- 1994a *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych osiedli nawodnych przeprowadzonych we wschodniej części Mazur w dniach 22-24.03.1994 roku*, Toruń (maszynopis w Archiwum KZA w Suwałkach).
- 1994b *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych osiedli nawodnych w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich i na Pojezierzu Etckim przeprowadzonych w dniach: 22-25.04.1994 roku*, Toruń (maszynopis w Archiwum KZA w Suwałkach).

ŁAPO J. M., OSSOWSKI W.

- 1992 *Plan weryfikacji osiedli nawodnych z wczesnej epoki żelaza na Pojezierzu Etckim i w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, Toruń (maszynopis w Archiwum KZA w Suwałkach).
- 1994 *Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich na Pojezierzu Etckim i w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich w świetle ostatnich badań*, *Barbaricum* 3, p. 73-78.

MACKIEWICZ A.

- 1984 *Zagadnienie tak zwanych osiedli nawodnych na obszarze ziem pruskich ze szczególnym uwzględnieniem kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Toruń (maszynopis w IAI UMK w Toruniu).

MODRZEWSKA H.

- 1953 *Działalność Państwowego Muzeum Archeologicznego w roku 1952*, *Sprawozdania PMA V*, p. 71-75.

NOWAKOWSKI W.

- 1990 *Osiedla kultury bogaczewskiej – próba podsumowania stanu badań*, *Wiadomości Arch.* 51, p. 31-47.

OKULICZ Ł.

- 1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław.
- 1972 *Sprawozdanie z weryfikacji stanowisk archeologicznych we wschodniej części Mazur w 1971 r.*, *Kom. M-W* 1, p. 244-247.

POGODA A.

- 1934 *Geheimnisse des Torfmoores*, *Unsere Heimat* 17, p. 204.

ROSSIUS K.O.

- 1933 *Die sogenannten Pfahlbauten Ostpreussens*, *PZ* 24, p. 22-95.

SROKOWSKI S.

- 1930 *Bagna i moczary Prus Wschodnich*, Warszawa.

WEBER R.

- 1979 *Jucha. 500 Jahre deutsches Kirchdorf im Kreise Lyck*, in: *Sudauen. Blätter zur Heimatgeschichte des Kreises Lyck*, fasc. 7.